

چکیده:

میل به جاودانگی و نیکوکاری در سرشت بشر به صورت خدادادی نهفته است و آدمی همواره برای جاودانه زیستن و نیکوکار شدن کوشیده است. یکی از اموری که تا حدودی پاسخ گوی این دو خواسته درونی انسان است، یادگاری ماندگار و صدقه‌ای جاوید به نام «وقف» است که در گذشته‌های بسیار دور و در تمدن‌های کهن ریشه دارد. این آئین نیک و کهن با ظهور اسلام رونقی دیگر یافت و با اثر پذیری از جهان بینی اسلامی و برخورداری از پشتوانه احکام شرعی به صورتی استوار و جهت دار در زمینه‌های مختلف مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به جریان خود ادامه داد. امروزه در سراسر دنیا و در همه فرهنگ‌ها، سنت حسنه وقف را پدیده‌ای سودمند می‌دانند و کم و بیش از موقوفات و اخوات آن استفاده می‌کنند.

مقاله حاضر با بررسی پیشینه وقف در اسلام و تاریخ تمدن اسلامی با روش توصیفی اسنادی به کارکردها و ویژگیهای وقف به خصوص در بعد فرهنگی پرداخته و اثر بخشی نیات واقفین خیراندیش را در زنده نگه داشتن جوامع اسلامی و توسعه فرهنگی آن مورد بررسی قرار می‌دهد.

واژه های کلیدی:

وقف، کارکرد فرهنگی وقف، نیات واقفین، ویژگی‌های وقف، آسیب شناسی وقف

مقدمه

خداوند سبحان در آیه های متعددی، مؤمنان را به پرداختن صدقه و انفاق مال تشویق و ترغیب می کند تا از این راه بتوانند سعادت آخرت خویش را فراهم کنند. صدقات در اسلام به دو دسته صدقات واجب و صدقات مستحب تقسیم می شوند. یکی از مطلوب ترین صدقات مستحبی، وقف است که در مقایسه با دیگر صدقات از ویژگی جاریه بودن و استمرار داشتن پاداش برای وقف کننده برخوردار است. بنا بر آموزه های قرآنی و سیره اهل بیت علیهم السلام صدقات از جمله وقف، توشه آخرت را فزونی می بخشد و خشنودی خداوند را در پی دارد.

در گذشته های نه چندان دور نیکوکاران بسیاری به این سنت نیک پای بند بوده و موقوفات قابل توجهی از خود به جای گذاشته اند. امروزه این سنت نیکوی الهی کم رنگ شده است. اکنون کمتر کسی را می توان یافت که بخواهد بخشی از اموال خود را برای برطرف کردن نیاز افراد نیازمند اختصاص دهد تا از آثار معنوی وقف مانند: خشنودی خداوند، برکت در مال، عاقبت به خیری، برخورداری از دعای خیر دیگران و جاوید ماندن نام بهره مند شود. این در حالی است که وقف، در تحقق عدالت اجتماعی، شکوفایی اقتصادی و فقرزدایی از جامعه نقش بسزایی دارد. کم توجهی به این حسنه الهی می تواند ریشه های گوناگونی داشته باشد. آسیب شناسی وقف برعهده متولیان امور فرهنگی جامعه است تا با شناخت این عوامل و ارایه راهکارهای اصلاحی، بار دیگر این فضیلت فراموش شده در جامعه احیاء گردد.

رفتار انسان در تاریخ نشانگر عملکرد ظالمانه بسیاری از افراد است، دانشمندانی همچون ابن خلدون، ابن ازرق و علامه محمد حسین طباطبایی معتقدند در طبیعت و سرنوشت آدمی گرایش به استثمار دیگران، برتری جویی، کثرت طلبی و بالاخره ظلم نهفته است. از سوی دیگر عقلا و نخبگان ملت ها و شرایع آسمانی راهکارهایی برای تعدیل انسان و تأمین عدالت اجتماعی وضع کرده اند. و وقف را بهترین راه کار

برای این منظور یافته‌اند. حداقل یک راه حل مهم تعدیل اجتماعی و تأمین زندگی جمعی، وقف است. حتی وقف فردی (اهلی، ذری) را که واقف برای اولاد و خانواده خود وقف می‌کند، به نوعی در تأمین آینده یک خانواده مؤثر دانسته‌اند. اما مهم‌تر وقف اجتماعی است که از طریق ریزش ثروت‌ها از طبقه مرفه به طبقه فقیر، ترویج روحیه ایثارگری و بالاخره عدالت اجتماعی و کاهش اختلافات اجتماعی را در پی خواهد داشت.

در این دوره که در سراسر جهان سرمایه داری حاکمیت یافته و فاصله طبقاتی بیشتر و ظلم عمومی افزایش یافته است، وقف باید جدی‌تر و اساسی‌تر مورد توجه قرار گیرد. یک راه توجه به وقف، افزایش اطلاع رسانی است. درباره ابعاد مختلف وقف، جایگاه وقف در فرهنگ دینی و ملی جوامع، تأثیرات وقف و مسایل دیگر باید اطلاع رسانی شود تا چرخه اجتماعی وقف پویاتر شود. با اطلاع رسانی می‌توان جامعه را بیشتر با کارآمدی وقف آشنا ساخت و از این عامل سعادت ساز بیشتر بهره گرفت.

وقف نقش بی بدیل و تأثیر شگرفی در جامعه سازی و فرهنگ سازی دارد. وقتی به تاریخ موقوفات نظر می‌کنیم، بین وقف و شکوفایی تمدن اسلامی رابطه‌ای جدی و اساسی می‌یابیم، ولی تاکنون تأثیر وقف در ساخت فرهنگ جوامع مسلمان بررسی موردی و تاریخی نشده است.

پژوهش حاضر، گامی است در جهت آشنا ساختن مخاطبان با موضوع وقف. نویسنده در این اثر با بررسی پیشینه وقف در میان ادیان آسمانی پیش از اسلام و فراز و نشیب وقف در دوره اسلامی عوامل کم توجهی به این سنت ماندگار را کاویده و پس از آن، راهکارهایی برای احیای این صدقه جاریه مطرح کرده است.

بیان مسأله

وقف به عنوان یک عنصر تمدن و فرهنگ ساز در کشورهای اسلامی کمتر

مورد توجه قرار گرفته است و حتی بسیاری از حاکمان، وقف را وسیله ای برای پیشرفت و یا غلبه بر دیگران مورد استفاده قرار داده و متأسفانه در جنگهای متعدد در کشورهای اسلامی مانند مغولها، عثمانیها، افغانها و ... موقوفات به تاراج رفته و از حالت وقفیت خارج شده‌اند.

با وجود ضربات مهلک به موقوفات کشور همچنان سؤالات زیادی وجود دارد که باید به آنان پاسخ داد.

پرسش‌های پژوهش

الف) آیا وقف در تاریخ و تمدن بشری ریشه داشته یا از آموزه های اسلامی است؟

ب) وقف در آیین اسلام و سیره معصومان علیهم‌السلام چه جایگاهی دارد؟

ج) رهاورد وقف برای واقف و جامعه چیست؟

د) کارکردهای فرهنگی وقف در جامعه اسلامی چیست؟

هـ) چرا در قرن‌های اخیر به سنت حسنه وقف بی مهری شده و این موضوع کم اهمیت جلوه کرده است؟

ضرورت و اهمیت تحقیق:

تقویت فرهنگ وقف و وظیفه‌ای اسلامی و ملی است. اگر این فرهنگ زیبا گسترش یابد و واقفان به نیازهای واقعی و ضروری جامعه جهت دهی شوند، بسیاری از مشکلات و نیازهای اجتماعی برطرف می‌شود.

باید وقف را زمینه ساز و بستر ساز تحقق اهداف دین و مقاصد شریعت بدانیم و در راه گسترش فرهنگ دینی از آن استفاده کنیم. وابستگی اوقاف و فرهنگ دینی از چند جهت قابل ملاحظه است.

به دلیل فسادزایی تکاثر ثروت، وقف از تکاثر پیشگیری می‌کند و توازن اجتماعی

به وجود خواهد آمد. به عبارت دیگر وقف از استکبار، اسراف، زیاده طلبی که از آثار تکاثر ثروت است می‌کاهد و اخلاق انسانی را گسترش می‌دهد. با گسترش عدالت اجتماعی از طریق وقف، کارآمدی و موفقیت دین در جامعه تضمین می‌شود و از این طریق فرهنگ دینی بسط می‌یابد. آرامش روانی که برای واقفان پدید می‌آید، به نوعی به سلامت روحی و اجتناب از گناه منجر می‌شود. از این رو فرهنگ دینی توسعه پیدا می‌کند. متأسفانه در پی آسیب‌هایی که در گذشته بر پیکر موقوفات وارد شده، از رویکرد مردم به وقف کاسته شده است. از این رو، افزایش توجه دوباره مردم به وقف نیازمند پژوهش و تبلیغ و نشر فرهنگ وقف می‌باشد. در این دوره هم می‌توان به کمک وقف، فرهنگ دینی را توسعه بخشید، اما پیش از هر چیز باید زمینه توسعه وقف را ایجاد کرد و توجه جامعه را با اهداف متعالی وقف آشنا نمود.

بنیان‌های وقف

۱. فطری بودن وقف به عنوان یک عمل نوع دوستانه در وجدان و ضمیر آدمی
۲. وقف پدیده‌ای سودمند و در مسیر رشد و تعالی تمدن بشری
۳. وقف یک واقعیت تاریخی از ابراهیم خلیل تا امروز
۴. وقف راه حل مهم تعدیل اجتماعی و تأمین زندگی جمعی است
۵. نیاز جدی امروز با وجود حاکمیت سرمایه داری در دنیا و فاصله طبقاتی

کارکردهای کلی وقف:

پژوهشگران با مطالعه تاریخ اسلام و فرهنگ و تمدن اسلامی دریافته‌اند که وقف در پنج زمینه کارکرد مثبت داشته است: عبادت و معنویت، آموزش و پرورش، جهاد و تبلیغ، عدالت و تأمین اجتماعی، پزشکی و درمان عمومی.

کارآمدی و مطلوبیت وقف در هر یک از این زمینه‌ها منوط به شاخص‌های خاص خود است و بستگی به عوامل و متغیرات ویژه آن زمینه دارد.

عبادت و معنویت:

از عهد رسالت و توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اموالی به ساخت مسجد اختصاص یافت. اسناد و مدارک و گزارشهای زیادی در کتابهای تاریخ اسلام هست که گویای وقف اموال بی شمار برای ساخت یا اداره مساجد به ویژه مساجد بزرگی مثل مسجد نبوی یا مسجد الحرام هست.

موقوفاتی برای خدمات رسانی به زائران حج در دسترس است، این خدمات دامنه وسیعی دارد از جمله افرادی که در راه مکه چاه‌های آب حفر می‌کردند و آن‌ها را وقف می‌نمودند. همچنین افرادی مطبخ برای زوار وقف می‌کردند. هم‌اکنون در ایران بسیاری از مساجد دارای وقفیات است. افرادی برای افطار روزه داران موقوفاتی داشته‌اند. اکثر موارد وقفی عبادات به تفصیل در تاریخ اسلام مذکور و ثبت شده است. خوشبختانه، پژوهشگران هم اهتمام کرده‌اند و ده‌ها عنوان کتاب و مقاله در این باره تألیف کرده‌اند. برای نمونه بهداشت افرادی که به مسجد می‌رفته‌اند هم مورد نظر واقفان است و در کنار مساجد، با اموال وقفی، آبریزگاه، حمام و دستشویی ساخته‌اند. شاید در ابتدا این مسأله کوچکی جلوه کند ولی اگر این نوع وقفیات نبود و این گونه امکانات بهداشتی وجود نداشت، عبادت در این مساجد مشکل بود.

در قدیم در مناطق شمالی ایران و هم‌اکنون در کشورهایی مثل مغرب موقوفاتی برای رباط‌ها هست. رباط محلی برای تجمع سربازان مسلمان بود و بعدها به محل عبادت عارفان و صوفیان تبدیل شد. در کشور مغرب رباطات چون مساجد بسیار زیاد است و اوقات زیادی مصروف اداره آنها می‌شود. در کشورهای شیعه نشین به ویژه ایران و عراق، مزارات و مشاهد ائمه علیهم السلام و امامزادگان عموماً با هزینه‌های

وقفی اداره می‌شود که نقش مهمی در فرهنگ شیعی داشته است. همه این موارد گویای این است که وقف یک رکن و مقوم اساسی در معنویت مؤمنان است. اگر موقوفات نبود معلوم نبود ایمان و ارزش‌های دینی تداوم می‌یافت. متأسفانه رابطه وقف با حوزه عبادت و خدمات معنوی تاکنون به روش علمی تحلیل و بررسی نشده است. امروزه بیش از هر زمان دیگر، جامعه مذهبی نیازمند معنویت و ارزش است و وقف می‌تواند کمک‌های شایسته‌ای در این حوزه باشد.

آموزش و پرورش:

از نظر آماری بعد از موقوفات عبادی، وقف تعلیمی زیادترین حجم را دارد. مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها، مکتب‌خانه‌ها، قرآن‌خانه‌ها و حدیث‌خانه‌های فراوانی با اموال موقوفه ساخته یا اداره شده است. طالبان علم و اساتید بی‌شماری با همین موقوفات اداره شده‌اند. از مدارس بسیار مهم وقفی از نظر تأثیر گذاری، مدرسه مستنصریه و مدرسه نظامیه است.

جالب است که واقفین اغلب شرایط ویژه برای افراد دانش‌آموز یا استاد در نظر می‌گرفتند. مثلاً در گزارش‌های تاریخی آمده است شرط استفاده هر مدرس از حقوق وقفی، داشتن فضل و دانش کافی، عقل و عدالت است.

دارالقرآن‌هایی که امروز رواج یافته در گذشته‌های دور هم با اموال وقفی تأسیس و اداره می‌شد و اساساً گسترش علوم قرآنی و ترویج قرآن در بین مردم مدیون این مراکز قرآنی است.

در کنار دارالقرآن، دارالحدیث هم توسط واقفین تأسیس می‌شد. مورخین نوشته‌اند اولین فردی که دارالحدیث ساخت، نورالدین زنکی بود که در شهر دمشق دارالحدیثی ساخت تا زیر نظر حافظ ابوالقاسم بن عساکر اداره می‌شد.

مکانهایی برای آموزش به نام دارالعلم از قدیم وقف شده بود. یکی از این‌ها دارالعلم شریف رضی در بغداد بود. این دارالعلم پیش از حوزه علمیه نجف اشرف،

بسیار فعال بوده و تأثیر زیادی در تعلیمات شیعی داشته است. غیر از مدرسه‌ها، کتابخانه‌ها هم بحث مفصلی دارد و موقوفات زیادی مصروف ساخت و اداره و حتی کتابداری و فهرست نویسی کتب این کتابخانه‌ها شده است. کتاب‌ها و مقالات زیادی در این زمینه وجود دارد که به تفصیل ابعاد و زوایای نقش موقوفات در این مدارس را تحلیل و بررسی کرده‌اند.

جهاد و دعوت اسلامی:

مورخین وقتی جهاد اسلامی را بررسی کرده‌اند، نقش وقف در ساخت پادگانهای نظامی، برج‌ها، قلعه‌ها، خرید و ساخت اسلحه برای دفاع از امت اسلامی را نیز تحلیل کرده‌اند. اساساً بدون این موقوفات، حفاظت از کیان مسلمانان امکان پذیر نبوده است.

عدالت اجتماعی:

اقتشار کم درآمد یا فاقد درآمد و امکانات ضروری زندگی که به نام مستمند و فقیر شناخته شده‌اند، همواره وجود داشته‌اند. در کنار اینان قشر مرفهی هم وجود دارند. تدبیر شریعت اسلام برای ایجاد توازن اجتماعی، وقف است. به مرفهین توصیه شده که اموال خود را به فقرا صدقه بدهند و امکاناتی برای زندگی مستمندان وقف کنند.

ریزش اموال از قشر ثروتمند به فقیر و پرکردن فاصله‌های طبقاتی از طریق وقف به دو گونه بوده است: مستقیم مانند پرداخت صدقه و غیر مستقیم مانند ساختن حمام، پل، خانه‌های مسکونی برای افراد بی بضاعت.

عناوینی که در تاریخ اسلام گزارش شده عبارت‌اند از: دارالایتام، وقف محل مسکونی گمشدگان و اسیران، وقف نان و اطعام، وقف خانه‌های مهمانی و ضیافت، وقف لباس و پوشاک، وقف برای ایجاد خدمات برای نابینایان، وقف حمام و

دستشویی و لباسشویی، وقف محل مسکونی برای فقیران بدون مسکن، وقف غسل و کفن و دفن فقیران، وقف گردشگاه، وقف پل و آب انبار و وقف آب آشامیدنی. زیر هر کدام از عنوانهای مزبور در منابع قدیم و جدید مطالب و گزارش‌ها و اسناد فراوانی آمده است.

پزشکی:

بخشی از موقوفات صرف بیمارستان سازی، اداره بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها، تأمین هزینه‌های پزشکی و طبابت شده است. بیمارستان عضدالدوله بویه‌ی در بغداد بسیار بزرگ و دارای امکانات فراوان بود که در سده چهارم به طریق وقفی ساخته شد.

ویژگیهای وقف:

چیستی و ماهیت وقف بستگی به کارکرد و ویژگیهای این نهاد در طول تاریخ دارد که می‌توان ویژگی‌های آن را در ۲ حوزه تأثیرات و شکل‌گیری آن برشمرد.

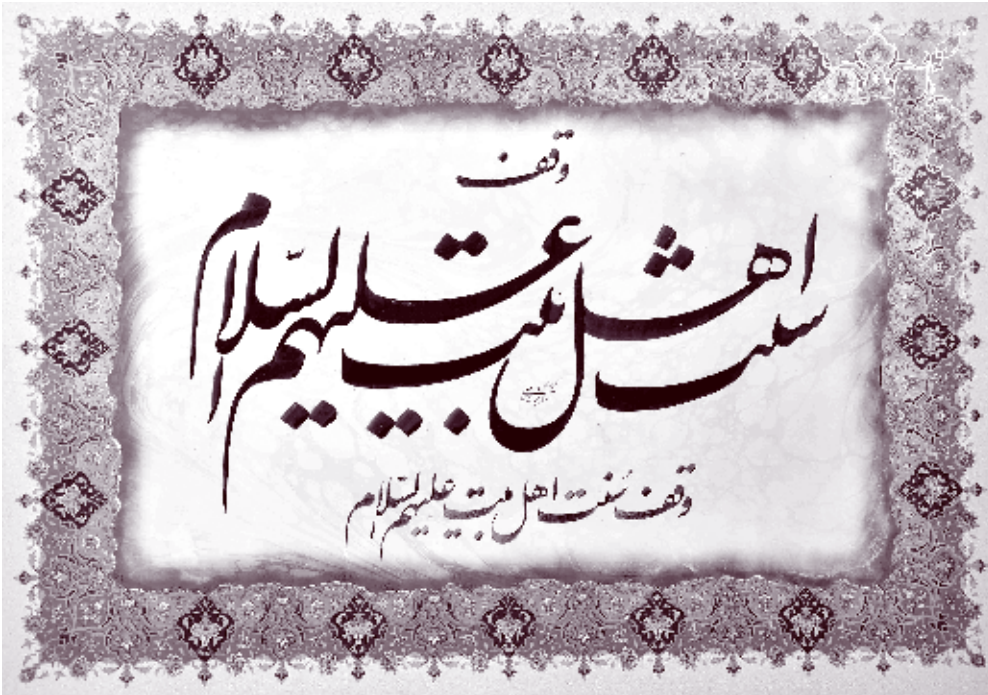
* ویژگی تأسیس و نهادسازی وقف

باتوجه به ارکان وقف، تأسیس نهاد یا مؤسسه حقوقی وقف لاجرم ایجاد گردید.

ارکان وقف عبارتند از:

۱. واقف: کسی که جهت تأمین نیاز جامعه مالی را وقف می‌کند.
  ۲. موقوفه: مالی یا توان بهره‌دهی (لا وقف فی ملک)
  ۳. موقوف علیهم: بهره‌مندان از منافع مال وقف شده
  ۴. متولی: اداره‌کننده موقوفه که منافع آن را به حداکثر برساند.
- متولیان موقوفات در تاریخ ایران عبارتند از:
- قبل از ساسانیان: قضات مسئولیت اداره موقوفات را به عهده داشتند.

- ساسانیان: دیوان وقف وجود داشت.
- ایلخانیان مغول: قاضی القضاة و دیوان قضا عهده دار موقوفات بودند.
- صفویه: صدریه در مرکز و وزیر اوقاف در استان‌ها در توسعه موقوفات نقش داشتند.
- در سال ۱۲۸۹ شمسی: وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه تأسیس شد.
- پهلوی: معاون نخست وزیر و رییس سازمان حج و اوقاف اسلامی

- جمهوری اسلامی ایران: وزارت فرهنگ و ارشاد، سازمان اوقاف و امور خیریه البته همچنان متولیانی که به طور مستقل از دولت موقوفات را اداره می‌کردند وجود داشته و دارند.

ویژگی شخصیت حقوقی وقف:

۱. ایجاد ساختارها و تشکیلات بر اساس نیازهای جامعه
۲. تبدیل مالکیت خصوصی به مالکیت جمعی و عمومی
۳. الزام قانونی مصوب ۱۳۵۴ و ۱۳۶۳، موقوفات به عنوان یک شخصیت حقوقی مستقل

ویژگی استقلال وقف:

- واقف پس از وقف اموال خود نسبت به موقوفه بیگانه می شود.
- ملاک در حاکمیت قضایی (حاکم شرع) بر موقوفات استقلال آن است.
- گسترش استقلال مالی جامعه دینی

ویژگی پشتوانه مالی وقف:

- حمایت از پژوهش های علمی، توسعه و تولید علم و ایجاد دانشگاه ها و مدارس علمی
- وسیله صلح آمیز برای توزیع مجدد درآمد بدون هرگونه اجبار و مداخله قدرت حاکمه
- سهم بودن در ساختار نظام نیازهای فرهنگی و اجتماعی روز جامعه

ویژگی مشارکت مردم در امور دینی و اجتماعی وقف:

- ایجاد و توسعه ارزشهای اسلامی و اجتماعی (توجه به دیگران و نادیده گرفتن تمایلات خود)، تقرب به خدا و تزکیه نفس واقف
- تأمین چارچوب مسئولیت های متقابل و همبستگی اجتماعی میان ثروتمندان و فقرا و ایتمام
- حفظ انسجام و یکپارچگی خانواده
- خودباوری و خود اتکایی در جامعه

ویژگی مبارزه با حاکمان و استعمار وقف:

- گسترش بهداشت و درمان در تقابل علمای اسلام با مسیحیت (آیت الله نجم آبادی)

- ایجاد موقوفات روضه خوانی در مبارزه با رضاخان (آیت الله آقا کبیر در مازندران)

- ایجاد موقوفات برای استقلال حوزه علمیه (مدارس کرمان و فارس)

ویژگی خودگردانی و خود اتکایی وقف:

- اداره موقوفات بدون تحمیل هزینه به دولت

- احیاء و بهره وری موقوفات از طریق خودشان (توسعه راه‌ها، پل‌ها و کاروانسراها و حفظ و نگهداری مساجد و مدارس علمی)

کارکردهای تاریخی وقف:

الف: موقوفات دوران صفوی

پادشاهی شاه عباس صفوی (۱۰۰۰ هجری قمری)

- قرن چهارم با انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان و با وضعیت سنی مذهبی افراطی شهر اصفهان و اطراف آن و درگیری‌های دائم با عثمانی‌ها تدبیر دولت صفوی، وقف بود.

۱. توسعه شهرسازی و آبادانی در کشور با توسعه موقوفات

۲. تثبیت تشیع در اصفهان و ایران با نیت مربوط به حرم رسول الله ﷺ، شیعیان

امیرالمؤمنین علیه السلام و سادات بنی فاطمه علیهم السلام به شرط شیعه بودن

۳. به کارگماردن افرادی برای مخارج و نگهداری موقوفات (مستوفی موقوفات)

در سفرنامه کمپفر سیاح اروپایی آمده است:

شناختن درست وضع دربار ایران بدون وقوف به تأسیساتی که قسمت قابل

توجهی از عواید دربار صرف آنها می‌شود یعنی مساجد، گرمابه، قنات‌ها، راه‌های عبور و مرور و پل‌ها و بیش از همه مدارس دینی و همچنین نمایندگان علوم و هنر امکان پذیر نیست. شاه با پیروی از نیاکان خود می‌خواهد پس از خود نام نیکی به یادگار بگذارد. بزرگان و اعیان نیز در گرفتن سر مشق از پادشاهان بر می‌خیزند به این دلیل اغلب شهرهای ایران مملو از مدارس علوم دینی و موقوفات آنها است.

* گسترش فرهنگ دینی دوران صفویان:

ایجاد مساجد و مدارس علمی

از برجسته‌ترین ویژگی‌های تمدن و فرهنگ اسلامی مساجد و مدارس علوم اسلامی هستند.

۱. توسعه و ساخت مساجد و تکایا در اقصا نقاط تمدن اسلامی توسط دولت‌های صفوی نقش مؤثری در احیاء فرهنگ وقف در ایران داشته است.

۲. مدارس علوم دینی

۳. باتوجه به نفوذ اسلام در کشورها به خصوص قلمرو بزرگ ایران، لزوم آموزش و فراگیری علوم و احکام اسلامی ضروری بود. مراکز آموزشی پس از تأسیس برای تعلیم و دیگر امور فرهنگی نیاز به پشتوانه‌های مالی داشت.

- مدرسه الماسیه - جنوب شرقی میدان امام اصفهان

- مدرسه جده بزرگ - بازار اصفهان

- مدرسه چهار باغ - چهار باغ عباسی اصفهان

- مدرسه شفیعیه در دشت - محله دردشت اصفهان

- مدرسه کاسه گران - بازار اصفهان

- مدرسه بالاسر - بالاسر بارگاه حضرت رضاعلی

- مدرسه پری زاد - مجاور مسجد گوهر شاد - دارالولایه (دوره تیموریان)

- ۱۰ - مدرسه در اطراف مشهد - طلاب و خدام

- مدرسه باقریه - خیابان آیت الله شیرازی (فریزر سیاخ انگلیسی در سال ۱۲۴۰ ه.ق. این مدرسه با ۹۰ طلبه را به عنوان مدرسه‌ای نظاممند یاد می‌کند).
- مدرسه خان - در قسمتی از دانشگاه علوم رضوی قرار دارد.
- مدرسه نواب - اوایل بالا خیابان (نادری) با موقوفات بسیار زیاد قرار دارد.
- ظهیریه تبریز: توسط محمد ابراهیم ظهیریه الدوله - وزیر شاه سلیمان ۱۰۹۰ ه.ق.

نشر و چاپ کتب مذهبی دوران صفوی :

یکی از اقدامات سودمند صفویان به خدمت گرفتن وقف برای امور فرهنگی بود. با این تدبیر فرهنگ عمومی توسعه و علوم مختلف و فرهنگ دینی تعمیم یافت که نمونه های آن عبارتند از:

- وقفنامه کتابهای مدرسه چهار باغ اصفهان
- استنساخ کتب از محل درآمد موقوفات
- کتابخانه آیت الله مرعشی
- شکل گیری نظام مذهبی مشتمل بر نهاد وقف برای اولین بار در ایران در زمان صفویان صورت گرفت که سه ویژگی داشت.
- تعمیم اجتماعی فرهنگ وقف در لایه های مختلف جامعه
- تلاش فقهای شیعه برای نظام مندسازی وقف بر اساس فقه شیعه
- ازدیاد رقبات وقفی در سراسر کشور

آسیب‌های موقوفات دوران صفوی

- قوانین و نظام حقوقی کارآمدی وجود نداشت.
- وقف جزئی از دولت بود و ایده وقف دولتی سیطره داشت.
- دولت در پی متمرکز کردن وقف برای مدیریت کشور بود.
- نظارت بر وقف توسط تشکل‌های مردمی نبود.

ب : وقف در دوره قاجار

- همزمان با توسعه جامعه و نظام اجتماعی، وقف نیز در ایران گسترش یافت. با تاجگذاری آقا محمد خان در تهران (۱۲۱۰ ه.ق.)، ایران از پیوستن یک ساختار سنتی و نظامی بیرون آمده و آهنگ رشد و توسعه را آغاز نمود. خارج شدن ایران از ملوک الطوائفی، روابط گسترده با اروپا و سفارت‌ها منتهی به تأسیس مدارس، روزنامه‌ها، بانک‌ها و ... شد.

- بر پایه آمار سال ۱۲۶۹ قمری، تهران دارای ۵۴ باب تکیه، ۹ باب امامزاده، ۱۱۲ باب مسجد و ۱۲۵ هزار نفر و ۵ محله تشکیل می‌شد.

همچنین تعدادی کاروان سرا و دکان و آب انبار نیز وقف شد.

- باتوجه به این که نظام نام گذاری و ثبت اسناد وجود نداشت و روحانیون در منازل یا مساجد به تملیک و عقد بیع می‌پرداختند، ثبت درست در موقوفات جداگانه ایی در دفاتر ثبت وجود نداشت و تا آن زمان در موقوفات اجحاف می‌شد.

- مسجد و مدرسه محمودیه بین سرچشمه و سه راه امین حضور در گذر میرزا محمود وزیر در سال ۱۳۲۴ قمری وقف شد. واقف آن سید محمود طهرانی بود و وقفنامه آن نظام نامه جامعی از فرهنگ و تربیت اسلامی را نشان می‌دهد.

- وقفنامه سرداران قزوینی در ایروان، سال ۱۲۳۳ قمری یک ششم از ۲۲ روستا برای روشنایی بقعه حضرت سید الشهداء و حضرت عباس و فقرا و ساکنین کربلا و ... و بسیاری موقوفات در قزوین و تهران و کربلا بوده است.

- موقوفات زنان در دوره قاجار بسیار چشمگیر است و نشانگر مشارکت زنان طبقه بالای اجتماع در فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی است.

- از تعداد ۱۱۶۰ وقف استان تهران در دوره قاجاریه که ثبت شده، ۱۷۰ مورد واقفین آن زنان هستند. مدرسه سازی و مسجد سازی نیز در دوران قاجار رونق فراوانی داشته است. مسجد سید اصفهان، مسجد گوهرشاد، مدرسه مروی، مدرسه صدر بازار و ... نمونه‌هایی از این موقوفات هستند.

- در ایران به خصوص در آذربایجان و خراسان به خاطر جنگ‌های صورت گرفته با عثمانیان و روس‌ها و تغییر تولیت‌ها، بسیاری از موقوفات از بین رفته است که به عنوان نمونه می‌توان به موقوفات ظهیریه تبریز در آذربایجان شرقی اشاره نمود.

- فرمانفرما از سال ۱۲۹۹ قمری عهده دار مشاغل لشگری و کشوری بود و در مدرسه اتریشی‌ها درس خوانده بود. کاروان سرای خود را برای تدریس و مدرس علوم دینیه و بخشی از املاک خود را در شازند و اراک برای ساخت بیمارستان (محل انستیتوی پاستور) وقف نمودند.

- همچنین روحانیون بزرگ فارس، خراسان، اصفهان، گیلان و مازندران نقش بسیار زیادی در تأسیس مدارس علوم دینی و نشر کتب مذهبی داشته‌اند.

ج: وقف در دوره پهلوی

در دوره پهلوی به دلایل ذیل بسیاری از موقوفات تخریب یا وقفیت خود را از دست داد.

۱. تصویب قانون اصلاحات اراضی در سال ۱۳۴۰ و واگذاری اراضی موقوفات به زارعین

۲. تصویب قانون فروش اراضی و آب موقوفات در سال ۱۳۵۰

۳. در اختیار گرفتن سازمان حج و اوقاف در زیر نظر دربار و اعمال سیاست‌های ظالمانه در موقوفات و واگذاری آن به ایادی خود

۴. تفکیک سازمان حج و اوقاف از وزارت فرهنگ در سال ۱۳۴۵ و الحاق آن به نخست وزیری

د: وقف در جمهوری اسلامی ایران

۱. فرمان تاریخی امام خمینی رحمته الله علیه مبنی بر این که کلیه موقوفات باید به حال وقفیت

برگردند.

۲. مصوبه شورای انقلاب مبنی بر ابطال اجارات ۹۹ ساله در سال ۱۳۵۸

۳. تصویب قانون جدید سازمان اوقاف و امور خیریه در سال ۱۳۶۳ و بازگشت

این سازمان به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

۴. تصویب قانون ابطال اسناد موقوفات و رقبات فروش رفته در سال ۱۳۶۳

کارکردهای فرهنگی وقف:

اوقاف همواره به فروزان ماندن مشعل دانش و نشر معارف اسلامی کمک کرده‌اند. پیشینه موقوفه‌هایی مانند: مدرسه‌ها، مراکز پژوهشی، دانشگاه‌ها و کتاب‌خانه‌ها از قدرت پیشبرد فرهنگی وقف و خدمت وقف به دین و دانش حکایت می‌کند.

از صدر اسلام تاکنون، کارکرد آموزشی و فرهنگی وقف از نمایان‌ترین کارکردهای آن در جوامع اسلامی بوده است. فراهم بودن بستر مناسب آموزش و پژوهش برای دانش‌آموزان و دانش‌پژوهان، یکی از عوامل گسترش دانش در جهان اسلام بوده و وقف به عنوان یک منبع مالی برای مراکز علمی و پشتوانه‌ای مردمی در این راستا نقش داشته است.

تأمین هزینه برخی مدرسه‌ها و هزینه زندگی برخی عالمان دین و دانش‌پژوهان و تهیه امکانات آموزشی آنان به صورت نسبی و مقطعی از درآمدهای موقوفه‌ها، امری انکارناپذیر است. در تاریخ، نام عالمان و دانشمندان بسیاری به چشم می‌خورد که از رهگذر همین موقوفه‌های آموزشی و فرهنگی به مقام‌های بلند علمی و درجه‌های عالی فقاقت و اجتهاد دست یافته‌اند.

برگزاری جشن‌های مذهبی و ملی، مراسم دینی، سوگواری و عزاداری در ایام شهادت امامان معصوم علیهم‌السلام، مدرسه‌سازی، تقویت بنیه مالی مدرسه‌ها، جهت‌دهی و رونق بخشی به فرهنگ اسلامی از دیگر نقش‌های فرهنگی اوقاف است.

یکی دیگر از عوامل مؤثر در تقویت فرهنگی جامعه، وقفنامه‌های ائمه علیهم‌السلام،

عالمان دین و برخی واقفان بزرگ بوده است. آنان با نگارش وقفنامه ها، قراردادن شرط‌هایی چند و تعیین بهره‌مندان از موقوفه‌ها و موارد مصرف درآمدهای آن به فرهنگ اهمیت داده و از این راه، در تقویت و پیشرفت آن کوشیده‌اند. در زمینه کارکرد فرهنگی وقفنامه‌ها، به نقل یک نمونه وقفنامه کوتاه بسنده می‌کنیم:

این جانب سید علی اکبر قرشی که مؤسس و رئیس هیأت مدیره کانون خیریه توحید ارومیه می‌باشم با قبول کلیه مسئولیت‌های شرعی و قانونی و دانسته و فهمیده و در کمال صحت مزاج و رغبت و اختیار، شش دانگ یک باب پاساژ مشتمل بر تعداد ۱۶۱ باب مغازه را که توسط کانون مزبور احداث شده و ...، واقع در خیابان طالقان ارومیه، ... به حیث لایب‌الع و لایسورث و لایوهب و لایرهن و لاییدل، و به شرط بقای عین و تسبیل منافع، حبس مؤبد و وقف مخلد می‌نمایم که سال به سال الی ان یرث الله الارض، درآمد آن را پس از وضع مخارج تعمیر و نگهداری با صلاح دید و صواب دید و حق تعیین تقدم متولی به قرار تفصیل ذیل خرج و صرف شود.

الف) تربیت طلاب که هزینه‌های تحصیلی و حقوق مدرسین و آنچه را که در این خصوص ضرورت دارد شامل می‌شود؛

ب) کمک به ساخت و تعمیر مساجد شهر ارومیه

ج) کمک به ائمه جماعات، علمای مساجد شهر ارومیه

د) ابتیاع و انطباع کتب اسلامی برای اهدا به کتابخانه‌ها و اشخاص

هـ) هزینه عزاداری مولی الموحدین حضرت علی بن ابی طالب در ۲۱ رمضان و سالار شهیدان، حضرت اباعبدالله الحسین در دهه اول محرم و اربعین حسینی و

حضرت امام حسن مجتبی در ۲۸ صفر

و) کمک به مستمندان و امور فرهنگی و دینی.

دسته بندی نیت واقفین :

باتوجه به کارکردهای فرهنگی موقوفات بر مبنای وقفنامه های آن تعیین می گردد. لذا آشنایی با دسته بندی نیت واقفین ضروری است .

گروه	کل	مورد	جمع	درصد
نگهداری موقوفات و حفظ و	هزینه های امور حقوقی و ثبتی	۱۰	۱۷	۵٪
	حفظ و نگهداری	۶		
	هزینه مدیریتی	۱		

گروه	کل	مورد	جمع	درصد
نیت مذهبی	توسعه و ترویج قرآن	۳۰	۱۷۶	۶۰٪
	کتاب دینی و مذهبی	۱۸		
	روضه خوانی	۱۱		
	تعزیه خوانی	۲۶		
	اعیاد و مراسم مذهبی	۱۶		
	پرداخت وجوه مذهبی	۱۲		
	اطعام	۴۴		
	ادای فرایض دینی و مذهبی	۱۹		
نیت اجتماعی	واحدهای خدماتی و عموم	۵۹	۱۸۳	۵٪
	واحدهای مذهبی	۲۵		
	مراکز درمانی و آسایشگاهی	۱۹		
	سرمایه گذاری	۱۴		
	اجیر گرفتن و حقوق	۲۹		
	موقوفات خاص	۳۷		

گروه	کل	مورد	جمع	درصد
نیات خیریه	کمک و اعانت	۱۰۴	۲۶۶	٪۱۵
	کمک به زوار	۴		
	کمک به دانش آموزان و دانشجویان	۳۰		
	کمک به ایتم و پرورشگاه	۳۱		
	موسسات خیریه و نیکوکاری	۱۲		
	خرید جهیزیه و کمک ازدواج	۱۳		
	دارو و درمان و بستری	۲۲		
	کمک به مراکز درمانی	۱۳		
	کمک آموزشی، پرورشی و علمی	۳۴		
	کمک به معلولین و بازماندگان حوادث طبیعی و جنگ	۳		

گروه	کل	مورد	جمع	درصد
عبات عالیات	مذهبی	۴	۲۷	٪۲
	عمرانی	۵		
	اطعام و تعزیه داری	۳		
	زوار	۱۴		
	نیازمندان	۱		
بقاع و اماکن متبرکه	هزینه های عمرانی بقاع و اماکن متبرکه	۸	۱۸	٪۵
	هزینه های جاری بقاع و اماکن متبرکه	۶		
	حقوق خدام و کارکنان	۴		
مساجد	هزینه های عمرانی	۱۱	۲۹	٪۵
	هزینه های جاری مساجد	۱۱		
	ائمه جماعت و خدام	۷		
مدارس علوم دینی	طلاب و مدرسین	۴۳	۵۶	٪۳
	عمران مدارس علمیه	۱۳		

- دسته بندی فوق نشان می دهد که ۷۵ درصد موقوفات کشور مربوط به مسایل فرهنگی جامعه است و در صورت برنامه ریزی و احیاء موقوفات کشور و بهره مندی بهینه از فضاهای مذهبی مانند بقاع متبرکه، مساجد، سایر اماکن مذهبی تأثیر گذاری آن در فضاهای فرهنگی افزایش خواهد یافت.

- البته با توسعه فرهنگ وقف در جامعه و ازدیاد موقوفات با نیت جدید بر مبنای نیازهای روز جامعه جهت گیری و کارکردهای وقف متفاوت خواهد بود.

آسیب شناسی وقف

در دهه های اخیر به دلایل گوناگون، فرهنگ وقف کم رنگ شده است. امروزه شور و اشتیاق آن چنانی برای وقف، در مردم دیده نمی شود.

این کم توجهی، ناشی از آسیبها و موانعی است که شناختن و برطرف کردن آنها ضروری به نظر می رسد. البته پس از پیروزی انقلاب اسلامی، گامهای مؤثری برای تقویت قانونی اوقاف برداشته شده و همین تلاشها تا حدودی به افزایش شمار موقوفهها کمک کرده است.

۱. داشتن ذهنیت نادرست از وقف

ذهنیت نادرست برخی مردم، آنان را از وقف دور کرده است. برای آشتی دادن مردم با وقف باید آنان را با حقیقت وقف آشنا کرد و افکار نادرست را از ذهنشان زدود. البته این امر همت والای عالمان، مبلغان، ادیبان، هنرمندان و رسانه های گروهی را می طلبد. برخی از این ذهنیتهای نادرست عبارتند از:

الف) هدر رفتن داراییها:

برخی افراد، وقف را موجب هدر رفتن داراییهای واقف می دانند. این ذهنیت نادرست، ناشی از ناآگاهی یا نادیده گرفتن فایده های فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی وقف است. با یادآوری هدفهای سنت حسنه وقف، آثار فردی و اجتماعی

و ثواب‌ها و پاداش‌های اخروی آن، همچنین احادیث و آیات مربوط به اعمال صالح، انفاق و وقف می‌توان این اندیشه را زدود.

ب) غصب شدن موقوفه‌ها:

بر اثر غصب شدن شماری از موقوفه‌ها در طول تاریخ، این ذهنیت پدید آمده است که موقوفه‌ها دیر یا زود غصب می‌شوند و جز آن که کمکی به فرصت طلبان باشد، چنان که باید و شاید فایده‌ای ندارند.

این نگرش به دلیل اعمال پلید آزمندان و غاصبان است که نوعی بی‌اعتمادی را در جامعه پدید آورده است. اگر امنیت وقف تأمین شود و عمر موقوفه‌ها افزون گردد، این ذهنیت، خود به خود از میان می‌رود. در این راستا عمل به وقفنامه‌ها، اطلاع‌رسانی و اعتماد سازی بسیار مؤثر است.

ج) فقر واقف:

برخی چنین می‌پندارند که واقف با اقدام به وقف، خود را فقیر می‌کند یا اگر روزی واقف فقیر شود از وقف خویش پشیمان می‌شود. باید دانست که خداوند در قرآن درباره این ذهنیت نادرست و تنگ‌نظرانه، خطاب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: بگو: اگر شما مالک خزاین رحمت پروردگار من بودید، در آن صورت (به خاطر تنگ‌نظری) امساک می‌کردید؛ (که) مبدا انفاق مایه تنگ‌دستی شما شود و انسان تنگ‌نظر است. (سوره اسراء، آیه ۱۰۰)

۲. غصب موقوفه‌ها

به حکایت تاریخ، بسیاری از اموال وقفی بارها از سوی فاسقان و حاکمان ستمگر، غصب شده است. در گذشته دو گونه موقوفه خواری بوده که هر کدام به نوعی سبب رکود فرهنگ وقف و دل‌سردی مردم شده است.

الف) غصب و تصرف نامشروع درآمدهای اوقاف یا مصرف آن‌ها در مواردی

که خلاف نظر واقفان بوده است، مایه دل سردی خیراندیشان می شود. بنابراین حساسیت و حسابرسی دست اندرکاران امور اوقاف در عملی کردن هدف و خواسته های واقفان، در ایجاد انگیزه در نیکوکاران برای وقف مؤثر است. ب) غصب اصل موقوفه ها و رقبات آن ها متأسفانه در گذشته بسیار رخ می داد. از پادشاهان گرفته تا افراد با نفوذ و طمع کار در فرصت های مختلف از موقوفه ها سوء استفاده می کردند.

در اسلام برای امنیت موقوفه ها و تأمین هدف واقفان خیراندیش، احکام و قوانینی وضع شده است. همچنین در فقه و سپس در قانون مدنی ایران، با اثرپذیری از آموزه های دینی، تدابیری اندیشیده شده که نصب متولی، ناظر و امین از جمله آن ها است.

به طور کلی، مسئولان نظام اسلامی، نیروهای انتظامی، اداره های اوقاف و امور خیریه، متولیان، ناظران و مردم هر کدام در جایگاه خود، مسئولیت ویژه ای برای حفظ موقوفه ها دارند.

۳. حوادث طبیعی

زلزله، سیل، جنگ و مانند آن به دو شکل فرهنگ وقف را تضعیف می کنند. از سویی چونان عامل بازدارنده ای، توان مالی ثروتمندان را کاهش می دهند و آنان دیگر نمی توانند به وقف اقدام کنند. از سوی دیگر، موقوفه ها را تخریب می کنند و از آن ها ویرانه هایی بر جای می گذارند که این امر، دل سردی و بی میلی مردم را در مورد وقف در پی دارد.

برخی از این عوامل مانند زلزله و سیل، قابل پیش بینی و پیش گیری نیستند، ولی برخی دیگر مانند قحطی و غارت را می توان پیش بینی و پیش گیری کرد و موقوفه ها را از خطر آن ها در امان نگاه داشت. البته هنگام بنای موقوفه ها، توجه به نقشه کشی صحیح، استحکام، ساخت ضد زلزله ای و مانند آن ضروری است و پس

از تخریب نیز بازسازی آن باید به سرعت صورت گیرد.

۴. کم رنگ شدن باورهای دینی در جامعه

ضعف فرهنگی و کم رنگ شدن باورهای دینی در هر جامعه‌ای آن جامعه را کم کم به انحراف‌های اجتماعی می‌کشاند. امروزه بر اثر ضعف فرهنگی، برخی از ارزش‌ها و احکام اسلامی همچون ایثار، وفاداری، نیکوکاری، پرداخت خمس، زکات، صدقه و اقدام به وقف، نزد مردم بی اهمیت جلوه می‌کند. برای پیش‌گیری از چنین خطری، مسئولان کشور، آموزش و پرورش، حوزه‌های علمیه، مبلغان دین، معلمان و همه مردم موظفند در تقویت فرهنگ اسلامی و استوار کردن باورهای دینی نسل جوان پیوسته بکوشند و از این امر غافل نمانند.

۵. رسیدگی نکردن به وضع موقوفه‌ها

موقوفه‌هایی که ویران شده‌اند یا نیاز به بازسازی دارند و مدت‌ها بدون تعمیر رها شده‌اند، مردم را در روی آوردن به وقف دل سرد می‌کنند و ذهنیت ناخوشایندی برای آنان می‌سازند.

۶. ناقص بودن اسناد و مدارک

ناقص بودن اسناد و مدارک موقوفه‌ها، افزون بر آن که شناسایی کامل آن‌ها یا موارد مصرف آن‌ها را مشکل می‌کند، سبب می‌شود املاک یا زمین‌های وقفی با املاک یا زمین‌های دیگران اشتباه شود. همچنین گاهی باعث تصرف و غصب موقوفه‌ها با سوء استفاده از کامل نبودن اسناد یا نبود مدارک می‌شود.

پیش‌گیری از این آسیب‌ها، دقت و تلاش واقفان، متولیان، مسئولان دفترهای ثبت اسناد و سازمان‌های اوقاف و امور خیریه شهرها را می‌طلبد. بنابراین، هنگام تنظیم وقفنامه‌ها و تأسیس موقوفه‌ها باید اسناد و مدارک آن‌ها را کامل کرد و به تأیید دفترهای ثبت اسناد و سازمان اوقاف رساند.

۷. آگاهی نداشتن از شرایط و احکام وقف

واقفان پیش از اقدام به وقف، باید از احکام و شرایط شرعی وقف و چگونگی تنظیم کامل وقفنامه‌ها آگاه باشند. گاهی واقفان، شرایطی در وقفنامه‌ها می‌گذارند یا وقفنامه‌ها را به گونه‌ای تنظیم می‌کنند که با وقف شرعی سازگاری ندارند. همچنین واقفان در تعیین مکان موقوفه‌ها باید دقت و آگاهی لازم را داشته باشند تا مکان موقوفه‌ها با مقتضیات زمان هماهنگ باشند و در آینده مشکل ساز نشوند، زیرا در گذر زمان و تغییر شرایط و کاربری‌های شهری، برخی مکان‌ها ممکن است موقعیت بهتری بیابند و برخی دیگر، موقعیت خود را از دست بدهند یا با موارد استفاده‌شان متناسب نباشند.

از سوی دیگر، لازم است واقفان موارد مصرف موقوفه‌ها را در راستای اهدافشان انعطاف پذیر و چند گزینه‌ای کنند تا در آینده موقوفه‌ها جلوه‌های متناسب، هم‌گام و هماهنگ با زمان و مقتضیات آن داشته باشند.

۸. از میان رفتن اسناد موقوفه‌ها در گذر زمان

اسناد و مدارک موقوفه‌هایی که در گذر زمان یا در جنگ‌ها و مانند آن، غصب یا گم شده یا بر اثر فرسودگی از میان رفته‌اند، وقفی بودن، مساحت و موارد مصرف آن‌ها را زیر سؤال برده و راه غصب، تصرف، فراموشی و هر گونه اشتباهی را باز کرده‌اند. برای پیش‌گیری از این امر، باید وقفنامه‌ها، اسناد و مدارک موقوفه‌ها به دقت و متعدد تهیه شوند و افزون بر واقف، متولیان، ناظران، دفتر ثبت اسناد، سازمان اوقاف و سازمان میراث فرهنگی نیز نمونه‌هایی از آن‌ها را در اختیار داشته و در نگه‌داری آن‌ها امین و کوشا باشند.

۹. سهل‌انگاری یا کم‌کاری متولیان

سهل‌انگاری یا کارکرد ضعیف متولیان آسیبی جدی برای موقوفه‌ها و درآمد‌های آن‌هاست. متولیانانی که چند شغل دارند یا توانایی اداره موقوفه‌ها و رسیدگی به

درآمدها و موارد مصرف آن‌ها را ندارند، باید این مسئولیت را به دیگری بسپارند. برخی متولیان در گذشته، به جای عمل به خواسته های واقفان در وقفنامه ها، به سلیقه و خواست خود عمل کرده و در مواردی با انجام ندادن وظایف خویش، زمینه تصرف و غضب یا ویرانی موقوفه‌ها را فراهم آورده‌اند. بنابراین، واقفان باید در گزینش متولی دقت کنند و متولیان مؤمن و متعهد برگزینند تا موقوفه‌هایشان از آسیب‌های گوناگون در امان بماند.

۱۰. سوء استفاده برخی دولت‌ها از موقوفه‌ها

در گذشته، برخی شاهان، دولت‌ها یا مسئولان دولتی به بهانه های مختلف، شماری از موقوفه‌ها را غضب و تصرف کرده‌اند. چنین رفتارهایی از سوی دولت مردان تا مدت‌ها دل سردی مردم را در پی داشت و کسی به وقفِ دارایی خویش تمایلی نشان نمی‌داد. در ادامه، به دو نمونه از این موقوفه خواری‌ها اشاره می‌شود: الف) قوام الدین ملک زوزن که در حدود سال ۶۰۹ ه.ق به کرمان رفته بود، دستور داد همه وقفنامه های کرمان را نزد او ببرند. وی پس از دیدن آن‌ها گفت: «به تحقیق معلوم شد که از دعای روحانیان و موقوفه خواران، کاری پیش نمی‌رود.» سپس دستور داد همه وقفنامه ها را در آب بشویند و تمام رقبات آن موقوفه‌ها را در حوزه دیوان بگیرند و جزو املاک خالصه در آورند.

ب) نادرشاه افشار نیز برای تضعیف روحانیان شیعه، به بهانه این که موقوفه داران کارایی ندارند، موقوفه های بسیاری را تصرف کرد. او پس از رسیدن به سلطنت در سال ۱۱۴۸ ه.ق دستور داد موقوفه‌ها را تصرف کنند و به مصرف سپاهیان برسانند. پس از صدور این فرمان نامشروع و بی توجهی نادرشاه به اوقاف، بسیاری از موقوفه‌ها غضب شد و وقفنامه های آن‌ها ناپدید گشت. بدیهی است در چنین شرایطی، کمتر کسی به وقفِ دارایی‌های خود اقدام می‌کند.

خوشبختانه با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، دیگر این گونه آسیب‌ها، فرهنگ

وقف و موقوفه‌ها را تهدید نمی‌کند و با برقراری نظام اسلامی، موقوفه‌ها از امنیت کافی برخوردار شده‌اند.

۱۱. اجرای قانون‌های مخالف با وقفنامه‌ها

اجرای قانون‌های مخالف با موارد مصرف مشخص شده در وقفنامه، آسیب دیگری برای وقف و موقوفه‌هاست. در نتیجه این آسیب، هدف از وقف و نیت واقفان خیراندیش نادیده گرفته و درآمدهای موقوفه‌ها در مسیری خلاف نظر واقفان مصرف می‌شود.

قوه مقننه، شورای نگهبان، قوه مجریه و سازمان اوقاف و امور خیریه در مراحل قانون گذاری، تصویب و اجرا باید به این آسیب توجه کافی داشته باشند و برابر با احکام اسلامی عمل کنند تا آسیب قانونی از این دست، حیثیت اوقاف را مخدوش نکند.

۱۲. تناسب نداشتن جایگاه برخی موقوفه‌ها با ساختار شهری

واقف در وقفنامه، اداره موقوفه را برای متولیان و ناظران موقوفه تعیین می‌کند و می‌دانیم که عمل به نیت واقف براساس احکام شرعی، واجب و لازم است. وقتی در گذر زمان، چگونگی عملکرد و نوع بهره برداری از فضاهای موقوفه‌ای، با مصالح عمومی و توسعه شهری مغایرت می‌یابد، مشکلات گوناگونی در برابر توسعه فضاهای وقفی و همچنین توسعه طرح‌های عمران شهری پیش می‌آید.

برای پیشگیری از این مشکلات و آسیب‌ها، شهرداران و شهرسازان باید به جایگاه اسلامی و اجتماعی موقوفه‌ها احترام بگذارند و احکام اسلامی اوقاف را رعایت کنند و به زیان آن‌ها گام برندارند. واقفان نیز باید موارد مصرف موقوفه‌ها را در راستای اهداف خود انعطاف پذیر و چند گزینه‌ای کنند تا در آینده، موقوفه‌ها دارای جلوه‌های متعدد، متنوع و متناسب باشند و هم گام با مقتضیات زمان پیش

روند و از مشکلات متولیان، ناظران و سازمان اوقاف بکاهند. در این صورت موقوفه‌ها و رقبات آن‌ها تا حدودی از آسیب‌های شهرسازی مصون می‌مانند.

۱۳. بی توجهی برخی شهرداری‌ها به جایگاه موقوفه‌ها

برخی شهرداری‌ها، در طرح‌ها و برنامه‌های خود بدون توجه به احکام و جایگاه موقوفه‌ها و رقبات، مشکلاتی را در این زمینه پیش می‌آورند. در بیشتر موارد هنگام تهیه طرح‌های شهری تلاش می‌شود موقوفه‌ها کمتر صدمه ببینند. ولی گاه رقبات موقوفه‌ها، در طرح‌های شهری خسارت‌های زیادی می‌بینند. این آسیب، دقت بیشتر طراحان شهرسازی را می‌طلبد تا با توجه بیشتر به موقوفه‌ها و رقبات و قراردادن کاربری‌های غیرانتفاعی بر روی رقبات، زیانی بر پیکر مجموعه‌های وقفی وارد نشود.

راههای گسترش فرهنگ وقف :

در صدر اسلام و سال‌ها پس از آن، وقف گسترش روزافزونی داشت، ولی با گذشت زمان به دلایل گوناگون آن همه شور و اشتیاق به سستی و کم توجهی بدل شد و در نتیجه فرهنگ ارزشمند وقف در جوامع اسلامی رنگ باخت. البته پیشرفت و گسترش این فرهنگ، همواره با فراز و نشیب‌هایی همراه بوده است. اکنون برای احیای دوباره این فرهنگ چه باید کرد و برای ایجاد شور و شوقی تازه و معطوف کردن امت اسلامی به این سنت نبوی چه چاره‌ای باید اندیشید؟

پس از پیروزی انقلاب اسلامی برخی نهادها برای عملی کردن این هدف ارزشمند، گام‌های بلند و مؤثری برداشته‌اند که قابل توجه است. با این حال باید گفت هنوز در آغاز راهیم و تار سیدن به وضعیت مطلوب و حتی آنچه در گذشته بوده، راهی بس طولانی در پیش است.

برخی از راه‌هایی که به نظر می‌رسد در رونق بخشی به اوقاف و صدقه‌ها و

افزایش آن‌ها مؤثر باشند، به قرار زیر است:

۱. تبلیغات درست و پیوسته

یکی از راه‌های گسترش فرهنگ وقف، تبلیغات درست و پیوسته است. ریشه دار کردن باورهای دینی مردم، پدیدآوردن مایه‌های مردم دوستی در دل توانمندان، افزایش آگاهی مردم، تقویت بینش معنوی افراد، آشنا کردن مردم با فرهنگ وقف و اهمیت آن، بیان جایگاه اوقاف در اسلام و جوامع اسلامی، بیان نقش مثبت وقف در جامعه، یادآوری فایده‌های فراوان دنیوی و اخروی وقف، تشویق واقفان و تجلیل از آنان، معرفی موقوفه‌های بزرگ و موارد مصرف آن‌ها، تشکیل کتابخانه‌های تخصصی وقف، برپایی نمایشگاه اوقاف، توجه بیشتر به انتشارات وقف و چاپ کتاب‌هایی با موضوع وقف، انتشار روزنامه و مجله با این موضوع، گنجاندن مطالبی در زمینه وقف در کتاب‌های درسی و پرداختن به موضوع وقف در سخنرانی‌ها و برنامه‌های صدا و سیما از جمله زمینه‌های تبلیغ وقف به شمار می‌روند.

به جز این‌ها، اختصاص دادن هفته‌ای در سال (هفته آخر ماه صفر با محوریت روز ۲۷ صفر) به وقف و معرفی واقفان بزرگ و بیان جنبه‌های گسترده وقف و آثار تربیتی، اقتصادی، فرهنگی و رفاهی آن در این هفته، شیوه‌ای نیکو برای غفلت زدایی و جلب کردن ذهن و عواطف مردم به فرهنگ وقف است. این هفته، فرصت مناسبی خواهد بود برای بیان بحث‌های مربوط به وقف و آشنا کردن قشرهای مختلف مردم با این سنت پسندیده.

۲. افزایش بهره‌وری موقوفه‌ها

اگر بهره‌وری موقوفه‌ها افزایش یابد، مردم به نقش و اهمیت وقف در جامعه بیشتر پی می‌برند و تلاش می‌کنند آن را در برنامه‌های خویش قرار دهند. ارتقای

بهره وری در موقوفه‌ها را می‌توان به مفهوم استفاده مناسب‌تر از منابع وقفی در جهت انگیزه‌های واقفان و رسیدن به دستاوردهای بهینه از موقوفه‌ها دانست.

توسعه موقوفه‌های کشور در سایه افزایش بهره وری به دست می‌آید که نتیجه استفاده بهینه از استعدادهای انسانی و مادی است.

برخی راهکارهای پیشنهادی مؤثر در بهره وری بیشتر موقوفه‌ها عبارتند از:

الف) اصلاح ساختار تشکیلاتی سازمان اوقاف

ب) بهبود روش‌های بهره برداری

ج) تشکیل کمیته بهره وری در امور اوقاف

د) عزم ملی برای تبلیغ گسترده وقف

هـ) تشکیل انجمن متولیان و دست اندرکاران وقف

و) تنوع بخشیدن به موارد مصرف اوقاف

ز) استفاده از اصول مدیریت، به ویژه برنامه ریزی اقتصادی در اداره موقوفه‌ها

ح) استفاده از نظریه‌های مدیریت خاص در موقعیت‌های ویژه وقف

ط) استفاده از منابع انسانی شایسته و جلب نیروهای کارشناس و فعال.

برخی موقوفه‌ها از نظر موقعیت مکانی در جایی قرار گرفته‌اند که اگر برنامه ریزی و سرمایه گذاری مناسبی درباره آن‌ها صورت گیرد، بهره وری آنها به چندین برابر می‌رسد. کافی است گروه بهره وری موقوفه‌های استان که از میان کارمندان و

کارشناسان خبره تشکیل می‌شود، این گونه موقوفه‌ها را شناسایی و سپس با توجه به کاربری‌های مربوط، سرمایه گذاری کند.

برای نمونه، پشت بازار یکی از شهرهای بزرگ زمین موقوفه‌ای بود که برف انداز مغازه‌های بازار بود و سال‌ها درآمد بسیار ناچیزی داشت و گویا بدون استفاده رها شده بود. مدیر اوقاف استان با تشخیص ویژگی ممتاز این موقوفه، در یک حرکت اقتصادی مناسب، نخست با خریدن چند باب مغازه از بازار که در همسایگی این زمین موقوفه بود، آن‌ها را به این موقوفه افزود. سپس زمین موقوفه را به بازار وصل

کرد. آن گاه با گرفتن جواز تجاری و پاساژ از شهرداری و اجاره هفتاد باب مغازه، درآمد زیادی از این محل برای موقوفه به دست آورد.

مدیر اوقاف آن شهر با اجرای نیت واقف، یک مدرسه علمیه را در آن شهر به صورت کامل نوسازی کرد و از آن پس، با دریافت اجاره بهای مغازه‌ها، مدرسه به خوبی اداره شد. از این نمونه‌ها در سطح کشور فراوان است که می‌توان با برنامه ریزی مناسب و سرمایه گذاری، بهره‌وری آن‌ها را افزایش داد.

۳. حمایت قانونی از اوقاف و واقفان

تصویب قوانین حمایتی در زمینه اوقاف و واقفان، در گسترش فرهنگ وقف و احیای موقوفه‌ها مؤثر است. بازنگری در قوانین و مقررات موجود با توجه به نیازهای روز بسیار اهمیت دارد. همچنین در مورد موقوفه‌هایی که نوع کاربری آن‌ها در حال حاضر مرسوم نیست، باید بررسی کارشناسانه انجام داد تا با توجه به شرایط کنونی جامعه و البته متناسب با خواست واقفانشان، از این موقوفه‌ها بیشترین بهره‌برداری در راه سازندگی کشور صورت گیرد.

لازم است در قوانین، معافیت‌ها و تسهیلات بیشتر و بهتری برای موقوفه‌ها پیش بینی شود. همچنین باید در چگونگی بهره‌مندی موقوفه‌ها از معافیت‌های مالیاتی، اصلاحاتی صورت گیرد تا افرادی که قصد وقف دارایی‌های خویش را دارند به این کار خیر تشویق شوند. بنابراین، شایسته است واقفان، متولیان و موقوفه‌ها از معافیت و تسهیلات ویژه بهره‌مند شوند.

در قوانین جمهوری اسلامی ایران به ویژه در قانون اساسی از موقوفه‌ها حمایت شده است. رویکرد دیگر قوانین نیز به موقوفه‌ها و واقفان باید بیش از پیش حمایتی باشد تا زمینه حفظ و گسترش موقوفه‌ها را فراهم سازد به گونه‌ای که واقفان قانون را پشتیبان خود و موقوفه‌هایشان بدانند.

همچنین دادن امتیازهایی مانند: بیمه حوادث، بیمه فقر، بیمه بیماری، بیمه عمر،

مستمری سالخوردگی برای واقفان در روی آوردن مردم به وقف بسیار مؤثر است.

۴. هدایت و جهت دهی واقفان

جهت دهی واقفان به سوی برطرف کردن نیازهای روز جامعه عامل مؤثری در پیشرفت اقتصادی کشور و تحقق اهداف وقف و عملی شدن انگیزه های واقفان است. اکنون در سراسر ایران اسلامی، نزدیک به یکصد وسی هزار موقوفه و یک میلیون و دویست و هفتصد هزار رقبه وجود دارد. منافع این موقوفه ها و رقبات در سال ۱۳۸۹، نزدیک به ۱۰۰ میلیارد تومان بوده است.

گستره اوقاف و موارد مصرف آن ها بسیار و با علاقه ها و سلیقه های مختلف سازگار است. با وجود این امکان، جهت دهی واقفان به سوی رفع نیازهای هر زمان به شیوه های مطلوب، مدیرانه و کارساز ضروری است. بنابراین در کنار تشویق مردم به وقف، باید نیازهای روز جامعه معرفی گردد تا وقف موقوفه ها به آن سو جهت دهی شوند. اگر وقف افزون بر برآورده کردن نیازهای مذهبی، فرهنگی و آموزشی، در کارهای عمرانی، صنعتی، کشاورزی و سرمایه گذاری در کارهای تولیدی نیز نقش داشته باشد، نسل جدید به وقف روی خواهد آورد و موقوفه های تازه ای شکل خواهد گرفت.

۵. تقویت وقف های گروهی و مردمی

اگر واقفان برای ایجاد موقوفه های مورد نظرشان احساس کنند با کمبود سرمایه رو به رو هستند، می توانند با مشارکت یکدیگر، موقوفه ای را تأسیس کنند. همچنین گروه های مختلف مردمی می توانند در ایجاد موقوفه های مورد نیاز کشور شریک باشند. اگر موقوفه های گروهی و مردمی تقویت شوند، بر شمار موقوفه ها افزوده می شود و فرهنگ وقف گسترش می یابد.

نتیجه گیری:

وقف و نیز فرهنگ وقف، مقوله‌ای منتشر بین همه لایه های جامعه است. از این رو همه دستگاہها به نحوی با وقف سرو کار دارند.

قبل از هر چیز باید خط مشی کلی از وقف را روشن ساخت. باید برای عموم مشخص شود که وقف می خواهد چه کار کند و چه مسیری را بپیماید و به چه اهدافی برسد. در همین زمینه دو دیدگاه اصلی وجود دارد.

الف. دیدگاه جزئی نگر و محدود که وقف برای اموری نظیر تأمین نیازمندان تأسیس شده است.

ب. دیدگاه کلی نگر که تمدن و فرهنگ یک ملت را وابسته به وقف می دانند و وقف را تمدن ساز و فرهنگ پرور می شمارند.

همان گونه که چارچوب مقاله نشان می دهد، وقف یک نهاد کلان اجتماعی است که در همه شئون جامعه از جمله فرهنگ و تمدن مؤثر است. کارکردهای تاریخی و فرهنگی وقف بیانگر نقش این نهاد ممتاز دینی در جامعه اسلامی است. همچنین ویژگیهای وقف و نیت و واقفین خیراندیش، نشاندهنده اثرات مثبت وقف در نهادسازی فرهنگی و اجتماعی، استقلال دینی برای مساجد و حوزه های علمیه و مراکز قرآنی، تأمین منابع مالی به عنوان پشتوانه قوی برای اسلام و حکومت دینی، تمدن سازی، هویت بخشی به مردم و تعدیل ثروت و نهایتاً باقیات الصالحات خواهد بود.